

LIBOR MARTINEK

Uniwersytet Wrocławski, Śląská Univerzita v Opavě

K pozdní tvorbě Bohumila Hrabala

Późna twórczość Bohumila Hrabala

The Late Works of Bohumil Hrabal

Słowa kluczowe: Bohumil Hrabal, April Gifford, starość, późna twórczość, kody kultury, topos, intertekstualność

Key words: Bohumil Hrabal, April Gifford, old age, meet creativity, cultural codes, topoi, intertextuality

Motiv stáří se u Hrabala táhne už od 50. let minulého století a je spojený hlavně se strýcem Pepinem. Srovnejme například *Utrpení starého Werthera* a *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*. Pepin vlastně ve „fikčním” světě těchto děl nestárne, je pořád stejný. Jde o linii vytváření postavy, která pak končí až v *Harlekýnových milionech*. Tam už je Pepin starý a nemluví, „nepábí”, čímž je sémanticky mrtev.

Jiný motiv stáří je spojen s kulturním kontrastem vycházejícím na jedné straně z křesťansko-židovských a antických základů evropské kultury a na straně druhé z kultury Východu. Ten je patrný v *Příliš hlučné samotě*. Do protikladu je stavěn starý moudrý taoista Lao-c’ s evropským, dá se říci „atletickým” ideálem Ježíše... Taoismus je pak ukryt především v Hrabalově románu *Obsluhoval jsem anglického krále*. Není to žádný politický román (jak byl interpretován v Menzelově filmové adaptaci). Ve skutečnosti je to příběh o odchodu do samoty, o vyvázání se ze světa peněz, o nalezení sama sebe. Osm desetin románu je o omylech západního způsobu života, zbytek románu je o tom, co sám Hrabal považoval za štěstí. Sám Hrabal jako autor sice nebyl a nežil v sudetských horách, měl jenom Kersko, ale je to o tomtěž...

Pokud se soustředíme na pozdní Hrabalovy práce, zejména na *Listopadový uragán* (1990), *Ponorné říčky* (1991) a *Růžový kavalír* (1991), zařazené do souboru *Dopisy Dubence* (1995), výrazněji se rýsuje spíše příběh stárnutí vypravěče ve znamení **nostalgie**, uplývání a neodvratitelného konce. Přes svůj žánrový titul *Dopisy* nejde o klasickou korespondenci v rámci epistolárního žánru. Autorovy listy americké bohemistce April Giffordové nebyly nikdy

odeslány.¹ Analyzované dílo se vymyká jednoduché klasifikaci fikce versus dokument. Podle našeho názoru má nejbližší současným *sylvám*,² které se brání prostému dělení na žánry, neboť jsou heterogenní a ve své formě otevřené. Mají podobu uměleckého výtvaru, ale i osobního dokumentu. V každém případě jsou projevem autorské kreace. To co je sceluje, je autorská **představivost** a **narace**, umění vyprávět příběh. Člověk je ponořen v naracích představujících znak jeho kulturního bytí ve světě. Blahoslav Dokoupil se v souvislosti s Hrabalovou poetikou domnívá, že „provokativně zvýrazněná technika koláže” upomíná na Hrabalovy surrealistické kořeny a konkrétně zmiňuje *Dopisy Dubence*.³ Literární koláž je přitom formou „odhalené intertextuality”.⁴ Hrabalovy pozdní texty jsou jakousi literární žurnalistikou, ale nejde jen o pamflety nebo publicistiku, „na to jsou příliš osobní, příliš bolavé. [...] Ale rozhodně je to zajímavé vyústění nebo odbočka jeho dosavadní tvorby”⁵. Objevuje se znovu motiv východního mudrce, spjatý s návraty do minulosti a vyjádřený sebeoslovením v minulém čase pomocí perfekta – slovesného času vyjadřujícího děj již proběhlý, jehož výsledek přetrvává: „Bohumile Hrabale, tak jsi zvítězil, dosáhl jsi vrcholu prázdnoty, jak to učil můj Lao-c’, dosáhl jsem prázdnoty.”⁶

Jestliže jsou pozdní Hrabalova díla poznamenána nostalgií, není to nostalgie po vlastní exilového spisovatele, jako v případě Ovidiových listů z vyhnanství. Faktem je, že základní studii k tématu napsal v roce 1966 Jean Starobinski. Starobinski dále sleduje proměny nostalgie až do 20. století a zdůrazňuje posun od jednoduchého stesku po vlasti, který lze léčit návratem, jak se domnívali lékaři v 18. století. K tomu se připojují tradiční platónské a křesťanské motivy nebeské vlasti a pozemského vyhnanství, které poskytují celou zásobárnu obrazů. Starobinski připomíná, že pro romantiky byla nostalgie neléčitelnou a nezhojitelnou chorobou a že při ní nešlo jen o rodnou zemi, ale také o nenávratně ztracený čas, především mládí a dětství. Tento aspekt je pro nás nejdůležitější

¹ Bohumil Hrabal psal a vydával své dopisy Dubence průběžně na přelomu 80. a 90. let 20. století. Poprvé vyšly jako celek v *Sebraných spisech Bohumila Hrabala*, a to ve 13. svazku z roku 1995. Původně byly otištěny v knihách *Listopadový uragán* (1990), *Ponorné říčky* (1991) a *Růžový kavalír* (1991), jimž předcházely kopírované svazečky nakladatelství Pražská imaginace Václava Kadlece. Soubor je pojmenován podle americké bohemistiky April Giffordové, která byla v Hrabalově oblíbené pražské pivnici U Zlatého tygra přezvána na Dubenku. Většina textů souboru má vnějškovou podobu dopisu (popřípadě deníkového záznamu) začínajícího apostrofovou „Milá Dubenko”, v textech v *Růžovém kavalíru* pak „Miss April”. Celá tato část autorova díla bývá obvykle shrnována pod pojem „literární žurnalistika”. (Viz B. Dokoupil, *Bohumil Hrabal: Dopisy Dubence*, w: *V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*, oprac. L. Vodička, J. Zizler, L. Machala, Praha 2008, s. 409.)

² Termín R. Nycze, viz *Sylwy współczesne. Problem konstrukcji tekstu*, Wrocław 1984.

³ B. Dokoupil, *Smršť v paměti*, „Rovnost”, 23. 5. 1990, s. 5.

⁴ M. Slavičková, *Hrabalovy literární koláže*, Praha 2004, s. 34–35.

⁵ P. Janáček, „Já, Bohumil Hrabal”, „Lidové noviny”, 14.4.1990, s. 7.

⁶ B. Hrabal, *Dopisy Dubence. Sebrané spisy Bohumila Hrabala*, sv. 13, Praha 1995, s. 9.

v souvislosti s Hrabalovým pozdním dílem. Starobinski zdůrazňuje spíše nostalgii po blízkých lidech než po místech a v psychologickém myšlení 20. století, poznamenaném psychoanalýzou, je pak důležité dětství jako oblast určitých privilegií oproti světu dospělých a nostalgie se jeví spíše jako neadaptabilita než stesk po skutečné vlasti. O pocitech emigranta či vyhnance tedy u Hrabala nejde a ani jít nemůže. Dokonce ani ve smyslu tzv. vnitřní emigrace, byť o tom lze vést diskusi například v souvislosti s Hrabalovým undergroundovým obdobím. Ostatně k otázce emigrace a k tomu, zda sám někdy uvažoval o emigraci, se Hrabal vyjadřuje takto: „[...] kdyby mi hrozil kriminál deset let, tak bych pravděpodobně emigroval taky, protože jak říkám, je lepší býti ve světě jako psíček než jako tygr v kleci. Kdykoli jsem vycestoval, tak jsem měl strach, aby se nespustily šraňky, a nestalo se mi to, co se stalo některým spisovatelům [...]. V jisté knize jsem napsal jako motto, že nejsem emigrant ani vnitřní, ani vnější, a když, tak jsem emigrant lidského nekonečna a lidské věčnosti.”⁷

Také představivost sehrává důležitou roli v životě člověka. Definována bývá různě. Širší pojetí představivosti nabízí Jean Starobinski, který tvrdí, že „wyobraźnia – przenikająca samo postrzeżenie, uczestnicząca w operacjach pamięci, otwierająca wokół nas horyzonty tego, co możliwe, kierująca projektem, nadzieją, obawą, przypuszczeniami – jest czymś znacznie więcej niż zdolnością ewokowania obrazów, które pomnażałyby świat naszych bezpośrednich postrzeżeń”⁸ (představivost, která proniká samotným vjemem, zúčastňuje se operací paměti, otevírá kolem nás obzory toho, co je možné, řídí záměr, naději, strach, domněnky, je něčím mnohem víc než schopností evokování obrazů, které by rozmnožovaly svět našich bezprostředních vjemů).

Tyto tři zásadní kategorie (nostalgie, narace a představivost) jsou pojmy, které se objevují v kulturních a literárněvědných nebo historických studiích, ale i v psychologii, filozofii či jinde, zejména v široce chápaných krásných uměních. Ewa Rewers ve *Więźniach transkulturowej wyobraźni* popularitu těchto kategorií spojuje s jejich uznáním jako scelujících strategií, které charakterizuje takto: „Pierwsza z nich pozwala zbudować spójną opowieść z tego, co doświadczone i doświadczone, wykorzystując w tym celu fragmenty rzeczywistości, w których jesteśmy zanurzeni. Druga, zarówno w metaforycznym, jak i dosłownym znaczeniu tego słowa, «buduje» nowe przestrzenie oraz sposoby naszego poruszania się w nich”⁹ (První z nich nám dovoluje vytvořit koherentní

⁷ B. Hrabal, *Bázlivý emigrant a hrdina lidského nekonečna*, w: *Klíčky na kapesníku. Sebrané spisy Bohumila Hrabala*, sv. 17, Praha 1996, s. 264–265.

⁸ J. Starobinski, *Wskazówki do historii pojęcia wyobraźnia*, přel. W. Kwiatkowski, „Pamiętnik Literacki”, 1972, seš. 4, s. 217–218. (Není-li uvedeno jinak, překlady do češtiny provedl autor tohoto příspěvku.)

⁹ E. Rewers, *Więźniowie transkulturowej wyobraźni*, w: *Narracja i tożsamość. Narracje w kulturze*, oprac. W. Bolecki i R. Nycz, Warszawa 2004, s. 41.

vyprávění z toho, co je prožité a prožívané, přičemž pro tento cíl využívá útržky skutečnosti, ve které jsme ponořeni. Druhá jak v metaforickém, tak doslovném významu tohoto slova „buduje“ nové prostory a způsoby našeho pohybu v nich). Badatelé zdůrazňují, že člověk nejen vytváří příběhy postav textů kultury, ale narativní charakteristiky přísluší rovněž mentálním procesům, v nichž člověk zároveň zpracovává a interpretuje uplynulé okamžiky svého života a zároveň projektuje budoucí činnost. Narace tedy sehrávají důležitou roli v každodenním životě jak ve snu, tak i ve snění.¹⁰

Chce-li Hrabal pojmenovat exkluzivitu svého posledního milostného vzplanutí, pomáhá si pomocí své autorské představivosti ustálenými obrazy, z nichž některé patří ke známým *topoi*, například obrazem ženy stojící na břehu oceánu a v tomto případě přijímající poselství na druhé straně Atlantiku. Hrabalova slova letí po různých trasách a cestách, jednou skrze vůni střemch, jindy skrze mytickou Ariadninu nit („[...] vy jste ta Ariadna a já jsem ten Théseus, vy jste ta, která namotává několik tisíc kilometrů dlouhou nit“¹¹), jednou dokonce reálně, když vypravěč letí za Dubenkou letadlem. Paradoxně Hrabalova skutečná cesta přes Atlantik je nejméně burleskní ze všech. Opilý spisovatel nejprve ztropí skandál v letadle startující z Frankfurtu nad Mohanem, omdlí, k tomu ochrne na jednu nohu v důsledku recidivy úrazu v dvaapadesátém roce na Kladně, na washingtonském letišti je proto posazen na invalidní křeslo, na kterém při vzpomínce na Haškova Švejka vykřikuje pro Čechy známou a slavnou, ale za „velkou louží“ málo působivou větu „Na Bělehrad!“¹² atd.

Faktické líčení začátku cesty do Spojených států amerických Hrabal zmiňuje v textu *Několik vět*. Pár univerzit ve Spojených státech mu zaslalo potvrzení, že jej očekávají a že může přijet. Na letenku čekal do poslední chvíle, kterou si krátil pitím alkoholu. Nejprve odlétá z Prahy do Frankfurtu, kde se k němu připojuje slečna Zuzana (švýcarská bohemistka Susanne Rothová) v úloze překladatelky. V Americe se setkává s českým spisovatelem, emigrantem Arnoštem Lustigem. Ve Washingtonu pobývá u sběratelky umění Medy Mládkové. Autor se snaží popsat Dubence cestu Amerikou, užívá dialogů, ve kterých vystupuje nejčastěji Lustig a Zuzanka, snaží se vše vylíčit do podrobností. Nabízí April a zároveň i čtenářům pohled, ze kterého si jeho cestu dokážou představit, aniž by šlo o klasický cestopis nebo deník z cest. Vystupuje jako vypravěč běžných událostí fascinovaný všedním životem cizích měst, která v něm asociují (spolu s rozličnými charakteristickými místy) i slavná literární díla a jejich autory.

Reálná zkušenost cesty přes moře za Dubenkou je pro pozdního Hrabala nicméně tím nejméně důležitým. Hrabalova cesta po Spojených státech, jak

¹⁰ K. Rosner, *Narracja, tożsamość, czas*, Kraków 2003, s. 7.

¹¹ B. Hrabal, *Dopisy Dubence*, dz. cyt., s. 54.

¹² Tamže, s. 57.

opakuje po Dubence a nazývá tak Spojené státy americké, není vzdálením se do jiného, lepšího světa. Je to jen romanopiscova možnost obnovovat a probírat se svou dosavadní životní poutí díky faktu, že osoba, k níž mluví vypravěč, v tomto případě americká bohemistka, je daleko. Ono „daleko“ není jen zeměpisné povahy. Dubenka je vzdálená nejen díky obrovské vodní mase, ale také kvůli odlišným kulturním paradigmatům. A právě skrze tuto odloučenost a izolaci autorského subjektu může stárnoucí spisovatel daleko výrazněji vyjádřit svou lásku ke studentce: „MISS APRIL, váš i můj osud je spjatý se Zlatým tygrem, tady jsme o sebe klopýtli, to je ta moje love story, nikdy jsem vám neodpověděl na váš dopis, i když jsem vám tak často psal, zvolil jsem dopis za literární formu, a tak dopisy Dubence, tedy vám, jsem adresně posílal čtenářům Pražské imaginace, novinami jsem posílal intimní sdělení jak o mém vztahu k vám, tak i všemu tomu, co se událo *in rebus politics* v zemi, kde žiji a kde jste studovala jistý čas bohemistiku... Miss April, všechno, co nás rozděluje, nás pojí, ta vzdušná vzdálenost je trvalý neviditelný psací stroj, na který vyťukávám zpěv mého nehorázného vztahu k vám...“¹³ Pozoruhodná je i jakási romantická minnesängerovská stylizace Hrabalova subjektu, když je dokonce rád tomu, že se s Dubenkou viděli jen několikrát, neboť „Rilke píše o minnesängrech, kteří zpívali krásným dámám milostné písně lásky a trnuli a lekali se, aby je nepotkalo to neštěstí, že jejich lásky zpěv by byl vyslyšen a láska opětována...“¹⁴

K nejpůsobivějším obrazům, které se při vyjádření lásky na dálku objevují, patří světlo. V jednom dopise Hrabal vzpomíná na své dětství, přitom jedním z hlavních atributů je právě světlo: byl jsem s babičkou a zalitý světlem. Podobně si ve vzpomínce na Dubenku pomáhá představou světla, tedy světelné plochy, která má podobné obtékající vlastnosti jako voda, jako vodní masa, která dělí vypravěče a adresátku dopisu.¹⁵ Světlo je barevnou charakteristikou umožňující znovu si uvědomit zážitek jedinečnosti chápané především skrze odloučenost: „Dubenko, tak jako ty moje první tři leta, kdy jsem žil s babičkou, tak vzpomínám teď i na Vás, vidím vás ve světle, jste do světla oblečena, a dokonce máte svatozář, protože jste tak daleko, protože, Dubenko, pak se mi stalo, když mi byly ty čtyři roky, že mne odvezli do Polné, tam do pivovaru, kam nikdy nechodilo slunce. [...] Teď jsem na tom, Dubenko, zrovna tak, jedině když vzpomínám na vás, tak vyjde slunce, i když je deštivý den, vidím vás, jak jste přišla poprvé ke Zlatému tygrovi s ruksáčkem na zádech, [...], a pak jste se představila jako April Gifford, bohemistka [...], ale já jsem hned věděl, že ve vašich očích je moje budoucnost [...]“¹⁶

¹³ Tamže, s. 328.

¹⁴ Tamže, s. 329.

¹⁵ Srov. J. Chrobák, *Tam za mořem. Nad pozdním dilem Bohumila Hrabala*, w: *Moře v české a polské literatuře – Morze w literaturze czeskiej i polskiej*, oprac. L. Martinek, Opava 2009, s. 81.

¹⁶ B. Hrabal, *Dopisy Dubence*, dz. cyt., s. 32–33.

Nedá se ani říci, že by se v Hrabalově pozdním díle jakoby syntetizovala specificky česká zkušenost, která je v souladu s tradicí české literatury a kultury a ústí v české uzavřenosti.¹⁷ Ta, pokud je narušena, způsobuje rozvrat a zkázu, jak to známe z četných děl české literatury. (Za všechny jmenujme Holečkův román *Naši* s postavou Matěje Kazbundy, Čapkova *Hordubala* nebo historii jednoho slezského selského rodu *Rozvrat rodiny Kýrů* A. C. Nora.) Naopak Hrabal v dopisech surfuje po různých cizích zemích a vlastně se chová vůči světu značně otevřeně. I když je mu třeba v Británii neustále zima, a proto do sebe lije finskou vodku.¹⁸ Nenaplněnost na milostném poli nelze překonat cestováním ani surfováním vzpomínkami. Hrabal si uvědomuje, že může odjet, ale nikdo, žádný člověk nemládne, i když se ve značkové sportovní soupravě stylizuje do role borce tenisových kurtů.

V analýze Hrabalova pozdního díla se v souvislosti s Dubenkou dá uvažovat o srovnání s Dantem a Beatrice. Ona byla spíše abstraktní múzou než milenkou... Jakýmsi všeobecným ženským ideálem, kterého se vlastně ani není možné dotknout. (Dotýkáme se ve skutečnosti pouze méně dokonalých, reálných žen.) Sám Hrabal vidí svůj poměr k Dubence skrze preromantický příběh vztahu zestárlého J. W. Goetha a mladičké Ulriky von Levetzow. „Je to celé fikce, obrana proti nebytí, jako ta stará láska pana Wolfganga Goetha, je to hnací síla, abych prostě neodešel.”¹⁹

I když je v dnešní literární situaci goetheovská láska stárnoucího spisovatele k mladé dívce nebo dantovská láska básníkovy k anonymní Múze značně opotřebovaným klišé, dá se říci, že poté, co Hrabal přišel i o tuto poslední „hnací sílu”, odešel.

Bibliografie

Žródla

Hrabal Bohumil, *Dopisy Dubence. Sebrané spisy Bohumila Hrabala*, sv. 13, Praha 1995.

Hrabal Bohumil, *Růžový kavalír. Praha: Pražská imaginace*, 1991.

Hrabal Bohumil, *Bázlivý emigrant a hrdina lidského nekonečna*, w: *Kličky na kapesníku. Sebrané spisy Bohumila Hrabala*, sv. 17, Praha 1996.

Opracowania

Chrobák Jakub, *Tam za mořem. Nad pozdním dílem Bohumila Hrabala*, w: *Moře v české a polské literatuře – Morze w literaturze czeskiej i polskiej*, oprac. L. Martinek, Opava 2009.

¹⁷ L. Martinek, *Bohumil Hrabal, bawidulek i miłośnik gospody*, „Temat”, 2004, nr 1–2, s. 70–73.

¹⁸ Zázitky z cest poskytly Hrabalovi mj. inspiraci k textu *Že jsme radši nevyhořeli* s podtitulem „anglický epidiaskop”, který byl zařazen do souboru *Ponorné říčky* a vedle anglických reálií jsou v něm prezentovány i skutečnosti týkající se Skotska a Irska.

¹⁹ Bohumil Hrabal, *Růžový kavalír. Praha: Pražská imaginace*, 1991, s. 92.

- Dokoupil Blahoslav, *Bohumil Hrabal: Dopisy Dubence*, w: *V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*, oprac. L. Vodička, J. Zizler, L. Machala, Praha 2008.
- Dokoupil Blahoslav, *Smřst' v paměti*, „Rovnost”, z 23 maja 1990.
- Janáček Pavel, „*Já, Bohumil Hrabal*”, „Lidové noviny”, z 14 kwietnia 1990.
- Martinek Libor, *Bohumil Hrabal, bawidulek i miłośnik gospody*, „Temat”, 2004, nr 1–2.
- Nycz Ryszard, *Sylwy współczesne. Problem konstrukcji tekstu*, Wrocław, 1984.
- Rewers Ewa, *Więźniowie transkulturowej wyobraźni*, w: *Narracja i tożsamość. Narracje w kulturze*, oprac. W. Bolecki i R. Nycz, Warszawa 2004.
- Rosner Katarzyna, *Narracja, tożsamość, czas*, Kraków 2003,
- Slavičková Miloslava, *Hrabalovy literární koláže*, Praha 2004.
- Starobinski Jean, *Wskazówki do historii pojęcia wyobraźni*, przeł. W. Kwiatkowski, „Pamiętnik Literacki”, 1972, nr 4.

Streszczenie

Autor w swoim artykule zajmuje się późną twórczością Bohumila Hrabala, zwłaszcza jego korespondencją z amerykańską bohemistką April Gifford, nazywaną przez pisarza Dubenką. Tego typu fikcyjna korespondencja nie jest wymianą listów między nadawcą - Hrabalem a adresatem – Gifford, lecz autor – Hrabal kieruje listy do czytelników wydawnictwa Pražská imaginace w Pradze. Zostały one później zebrane w tomie *Dopisy Dubence* (pol. *Listy do Dubenki*) z 1995 roku. Autor artykułu analizując te utwory Hrabala, będące korespondencją z bohaterką Dubenką, wskazuje na pewne intertekstualne relacje z kulturowymi toposami w literaturze i kulturze europejskiej (Ariadna i Tezeusz, minnesäng, Dante i Beatrice, Goethe i Ulrika oraz Rilke).

Summary

The author in article “The late works of Bohumil Hrabal” deals with the late work of Bohumil Hrabal, especially correspondence with the American student of bohemistic (Czech studies) April Gifford, which the writer called Dubenka. This imaginary correspondence was not conducted on the axis writer (Hrabal) – addressee (Gifford), but the author (Hrabal) - texts for readers of publishing house Pražská imaginace (Prague imagination) in Prague, which were later collected in a book *Dopisy Dubence* (Letters for Dubenka) in 1995. The author of this article analyzed Hrabal late literary work with a heroine Dubenka and reminds some intertextual (inter-literary) relations with the former European cultural codes and topoi in literature (Ariadne and Theseus, Minnesang, Dante and Beatrice, Goethe and Ulrika, Rilke).

